

Koncept Boga i religioznosti kod djece i adolescentata u istraživanjima Piagetovog, Kohlbergovog i postpiagetovog kognitivnog pravca

Ilija Živković

Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu
e-mail: frailija@gmail.com

SAŽETAK Rad pruža sažeti uvid u segment istraživanja literature, pretežno anglosaksonskog znanstvenog svijeta posljednjih pedesetak godina, o konceptu religioznosti i Boga kod djece i adolescenata. U pregledu literature polazi se od konceptualnih pristupa Piagetovog i postpiagetovog modela kognitivnog razvoja, te Kohlbergovog modela moralnog razvoja, predstavljenih u radovima pionira ovakvoga pravca istraživanja Fowlera i Goldmana, te njihovih sljedbenika. Pokušava se u najkraćim crtama sažeti zaključke istraživanja percepcije religije i religioznih pojmova kod djece do treće godine života, zatim koncept Boga i duhovnosti kod djece od treće do šeste godine, religioznost i predodžba Boga u razdoblju srednjeg djetinjstva, te poimanje religioznosti i duhovnih koncepata u razdoblju adolescencije. Rad pokazuje kako evolucija shvaćanja religioznih koncepata odgovara evoluciji psihološkog razvoja djeteta. Ovim radom prati se razvojni proces percepcije Boga i religioznosti, polazeći od animističke i antropomorfističke predodžbe Boga pa do razvoja osjećaja i shvaćanja transcendentnog pojma Boga i religioznosti.

Cljučne riječi: percepcija Boga, koncept religioznosti, animistička religioznost, antropomorfistička religioznost, kognitivni razvoj, Piaget, Kohlberg.

Primljeno: studeni 2007.

Pribvaćeno: prosinac 2007.

1. Uvod

Područje psihologije religioznosti te razvoj koncepta religioznosti, pogotovo koncepta Boga, znanstvena je tema kojom se hrvatska psihologija donedavno gotovo nije niti bavila, a i ono što je u posljednje vrijeme objavljeno (Ćorić, 1997.) samo je slab uvid u ogroman opus istraživanja koja su u zapadnom svijetu rađena u

posljednjih pedesetak godina. U anglosaksonskom svijetu znanosti koncepti religioznosti vrlo su popularne teme kognitivne psihologije već od kraja 1940. godine.

Cilj je ovoga rada dati mali uvid, odnosno kratak pregled izrazito brojnih znanstvenih radova objavljenih prvenstveno na engleskom jeziku, te se zaustaviti na jednom segmentu istraživanja posvećenom konceptu Boga kod djece i adolescenata. Namjera je autora pružiti, u jednom sažetom prilogu, elementarne natuknice kako djeca različitih uzrasta doživljavaju Boga, molitvu i na koji način mogu razumjeti religiozne obrede i rituale.

Ponajprije ćemo dati kratki uvod u postojeća istraživanja usmjerena na kognitivni pravac psihologije. Ukazat ćemo na temeljna istraživanja usredotočena na koncept Boga, dok će glavni dio ovoga rada biti posvećen religioznoj percepciji djece u prvim godinama života, konceptu Boga i duhovnosti kod djece od treće do šeste godine, predodžbi Boga u srednjem djetinjstvu, te religioznosti i konceptu Boga kod adolescenata.

2. Kratak pregled literature glede koncepta religioznog razmišljanja

U posljednjih pedesetak godina brojna su istraživanja razvojnih psihologa usredotočena na koncepte religioznog razmišljanja u najranijim razdobljima djetinjstva pa do adolescencije. Istraživanja, koja su predmet ovoga rada, uglavnom su provedena na temelju triju konceptualnih pristupa razvojnoj psihologiji: Piagetovom modelu kognitivnog razvoja¹, Kohlbergovom modelu moralnoga razvo-

¹ Piaget je teoretičar faza kognitivnog razvoja. Prema njegovu shvaćanju sva djeca prolaze kroz iste stupnjeve kognitivnog razvoja jednakim redoslijedom. Svaki stupanj kvalitativno je različit oblik funkcioniranja. Strukture koje su svojstvene svakom stupnju određuju djetetov uradak u širokom rasponu situacija. *Senzomotoričko razdoblje* predstavlja prve dvije godine života. Početne sheme novorođenčeta su jednostavni refleksi. Postupno se ti refleksi kombiniraju u veće, fleksibilnije jedinice aktivnosti. Znanje o svijetu ograničeno je na tjelesnu interakciju s ljudima i objektima. Tijekom faze *predoperacijskog razdoblja*, od otprilike druge do šeste godine, dijete počinje upotrebljavati simbole kako bi kognitivno reprezentiralo svijet oko sebe. Riječi i brojevi zauzimaju mjesto objekata i događanja, a akcije koje su se nekada morale izvoditi fizički sada se mogu izvoditi mentalno, upotrebom unutarnjih simbola. Dijete u predoperacijskoj fazi razvoja nije, međutim, još vješto u simboličkom rješavanju problema, što je vidljivo u različitim propustima i zabunama, u djetetovim pokušajima razumijevanja svijeta oko sebe. Mnoga od tih ograničenja dijete prevladava kada dostigne razdoblje *konkretnih operacija*, koje traje približno od šeste do jedanaeste godine. Djeca u razdoblju konkretnih operacija mogu izvoditi mentalne operacije na česticama znanja koje posjeduju. Te mentalne operacije dopuštaju jednu vrstu logičkog rješavanja problema koja nije bila moguća tijekom predoperacijskog razdoblja. Završni stupanj kognitivnog razvoja je razdoblje *formalnih operacija*, koji se proteže od otprilike jedanaeste godine do kraja života. Ovo razdoblje uključuje sve više stupnjeve apstraktnih operacija koje ne zahtijevaju konkretne objekte ili materijale. Najjasniji je primjer takvih operacija sposobnost razumi-

ja² i, najnovijem, postpiagetovom modelu kognitivnog razvoja, predstavljenom u radovima Fowlera i Goldmana.

Postoje i brojna istraživanja freudovaca i neofreudovaca (Kay i Ray, 2004.; Loewenthal, 2002.) koja su uglavnom usredotočena na koncept Boga i religije s obzirom na razlike u spolu – polazi se od Freudovih psihoseksualnih faza³ u kojima “Edipov kompleks” i dinamika unutarnjeg života formiraju psihološke mehanizme koji će se nositi s društvenom realnošću. U tom kontekstu dječaci imaju tendenciju doživljavati Boga kao strogog oca dok djevojčice Boga doživljaju više kao objekt ljubavi. Budući da mnoga empirijska istraživanja nisu mogla potvrditi Freudovu teoriju (Kay i Ray, 2004.), istraživanja ovoga pravca samo ćemo povremeno dotaknuti dok ćemo detaljnije slijediti razvoj istraživanja Piagetovog, Kohlbergovog i postpiagetovog kognitivnog pravca.

Sistematsko psihološko istraživanje religioznog razmišljanja i religioznih pojmova započeli su David Elkind (1971.) i Roland Goldman (1964.). Elkindova istraživanja usmjerena su na razvoj pojmova religioznog identiteta i molitve kod djece i adolescenata, dok su se Goldmanova više odnosila na razvoj shvaćanja biblijskih prisposoba kod djece i adolescenata. Istraživanja i jednog i drugog provedena su u obliku intervjua, no rezultati su se analizirali po modelu Piagetovih faza kognitivnog razvoja. Prema ovom modelu djeca prolaze kroz “intuitivnu” fazu u kojoj religiozni identitet doživljavaju kao nešto što im je darovano od Boga i njihovih roditelja. Molitva se sastoji od “receptata” putem kojih se ispunjavaju osobne želje,

jevanja događaja ili odnosa koji su samo mogući za razliku od onih koji stvarno postoje. Drugim riječima, osoba je u stanju mentalno razmatrati sve načine na koje se određeni objekti mogu kombinirati, ili su u stanju rješavati probleme kognitivnim ispitivanjem svih načina na koje se tom problemu može pristupiti (usp. Živković, 2001.).

² Kohlbergov model moralnog prosuđivanja sastoji se od tri stupnja: *pretkonvencionalni* (preddogovorni) stupanj je prvi od tri stupnja; drugi je *konvencionalni* (dogovorni) stupanj, a treći je *post-konvencionalni* ili autonomni stupanj. Iako se dijete na pretkonvencionalnom stupnju često dobro vlada i prihvaća kulturne oznake za dobro i loše, ono ih tumači pomoću njihovih fizičkih posljedica (kazne, nagrade, izmjena usluga) ili pomoću fizičke moći osoba koje izriču pravila i odredbe dobrog i lošeg. Drugi ili konvencionalni stupanj može se još nazvati konformističkim. Osoba koja se nalazi na ovom stupnju smatra kako je samo po sebi vrijedno da se opravdaju očekivanja i pravila svoje obitelji, grupe ili nacije. Ona se nastoji prilagoditi redu te održati, braniti i opravdati ovaj red. Postkonvencionalni stupanj se odlikuje krupnim napretkom k autonomnim moralnim principima, čija je vrijednost i primjenjenost nezavisna i od autoriteta grupa ili osoba koje ih poštuju i od identifikacije pojedinca s tim osobama ili grupama (usp. Živković, 1997.).

³ Freud faze ljudskog razvoja naziva psihoseksualnim kako bi naglasio da proces sazrijevanja seksualnog instinkta ostavlja posebne pečate na razvijajuću psihu i osobnost. Razlikuje pet faza: *oralnu* – od rođenja do prve godine života, *analnu* – od prve do treće godine života, *faličnu* – od treće do šeste godine života (obilježenu Edipovim, Orestovim i Elektrinim kompleksima), *razdoblje latencije* – od šeste do dvanaeste godina života i *genitalnu fazu* – od dvanaeste godine pa do kraja života (usp. Živković, 2001.).

dok se u interpretaciji biblijskih priča pokazalo da su dječji koncepti nesistematični, fragmentarni i nekonzistentni.

U otprilike sedmoj godini života dječji koncepti religioznosti poprimaju odlike Piagetove faze “konkretnih operacija”. U ovom razdoblju djeca religiozni identitet povezuju s posebnim oblicima ponašanja, rodbinom, načinom oblačenja, molitvom i specifičnim kulturnim aktivnostima. Biblijske priče tumače na konkretan način opisujući Boga kao osobu s ljudskim kvalitetama, moćnoga i onoga koji budno prati naše postupke, spreman na kažnjavanje. U dobi od desete do četrnaeste godine djeca, prema Piagetu, ulaze u razdoblje faze “formalnih operacija”, odnosno razdoblje kad su u stanju misliti apstraktno. U ovoj fazi djeca su u stanju razlikovati vjerske denominacije i razlike u vjeri, ne više po načinu odijevanja i vjerskoj praksi, nego po konceptualnoj različitosti. Na molitvu gledaju kao na privatni razgovor s Bogom, a biblijske priče interpretiraju u apstraktnom i sistematskom smislu, otkrivajući u njima moralnu i vjersku poruku. Elkindova istraživanja provedena su nad pripadnicima židovske vjere, protestantima i katolicima, dok se Goldman usredotočio na pripadnike Anglikanske crkve. Uskoro su drugi psiholozi počeli koristiti iste metode (Tamminen, 1976.) te su dolazili do gotovo istih rezultata. Jedina razlika bila je u tome da se progresivnost u razumijevanju koncepata bolje uviđala u samoj postupnosti sazrijevanja, negoli po relativno krutoj Piagetovoj shemi “faza”.

Međutim, krajem sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća Piagetove faze i sama njegova istraživanja o načinu kako djeca misle došla su pod lupu kritike (Phillips i Kelly, 1975.), a u pitanje su dovedene i mnoge Piagetove teze o konceptualnim razlikama glede dobi djeteta (Donaldson, 1978.). No, i pored teoretskih neslaganja s originalnom impostacijom Piagetovih faza, Elkindova i Goldmanova istraživanja i dalje su u znanstvenom svijetu razvojnih psihologa, smjera psihologije religioznosti, prihvaćena kao baza kognitivnih faza u razvoju religioznog mišljenja (Batson, Schoenrade i Ventis, 1993.; Gorsuch, 1988.; Hyde, 1990.).

Drugi val istraživanja religioznog mišljenja naišao je sa sljedbenicima Kohlbergovog moralnog pravca utemeljenog na prilagodbi Piagetovih faza razvoja i njegovih stupnjeva moralnog razmišljanja djece. U središte istraživanja došla je Kohlbergova shema moralnog razvoja, daleko izgrađenija i rafiniranija od Piagetove. Njegovi učenici Fowler (1974.) i Oser (1980.) nastavili su istraživanja po kategoriji “stupnjeva” s time što su ih proširili, s tri originalna Kohlbergova stupnja, na šest stupnjeva u koje su vrlo vjerno ukomponirali Kohlbergove stadije moralnosti (Živković, 2001.). Fowlerov model usredotočen je na razvoj koncepta vjere, dok je Oserov pristup uglavnom usmjeren na razvoj religioznog prosuđivanja.

Krajem devedesetih godina prošlog stoljeća na scenu su stupili znanstvenici, takozvani “teoretičari teorije” (Gopnik i Wellman, 1994.). Ova se struja pozabavila postpiagetovim konceptima. Predmet analize postale su Piagetove kognitivne faze razvoja, te se uspostavilo da djeca i nisu baš primitivni mislioci, nego mali znanstvenici (Gopnik, Meltzoff i Kuhl, 1999.). Istraživanja su ukazivala da se dječja razmišljanja kvalitetno ne razlikuju od razmišljanja odraslih, no razlika koja po-

stoji pripisuje se kvantitativnim nedostacima u dječjem znanju i iskustvu. Čak su najnovija empirijska istraživanja pokazala da su dječji koncepti religije daleko više slični konceptima odraslih negoli su pokazala dosadašnja istraživanja piagetovaca i postpiagetovaca (Barrett, 2001.; Boyer i Walker, 2000.).

3. Koncept Boga u suvremenim kognitivnim istraživanjima

Prema nekim istraživanjima koncept Boga je konkretan, doslovan i antropomorfan sve do razdoblja adolescencije (Fowler, 1981.; Goldman, 1964.; Oser i Gmünder, 1991.). Prema drugima, pojam Boga je apstraktan te poprima drugačiji oblik u dvanaestoj godini života (Elkind, 1961.; Long, Elkind i Spilka, 1967.). Treća skupina istraživanja ukazuje da je koncept Boga kod djece od pete ili eventualno osme godine života gotovo identičan konceptu Boga odraslih (Barrett, Richert i Driesenga, 2001.; Woolley i Phelps, 2001.). Međutim, ovi pomalo oprečni zaključci izvedeni su na temelju različitih tema dječjeg razumijevanja religioznih koncepata. Goldman (1964.) tvrdi da su predadolescentski koncepti Boga i duhovnosti konkretni i antropomorfnu na temelju toga što su djeca biblijske priče uzimala u literarnom smislu, a molitve su shvaćala kao magijske formule za egocentrično postizanje ciljeva.

Elkind i njegovi suradnici, s druge strane, svoju teoriju da jedanaestogodišnjaci dolaze do mogućnosti apstraktnih religioznih koncepata temelje na spoznaji djece da religiozni identitet spada u područje vjere, a ne konkretnog religioznog djelovanja, i da na molitvu gledaju kao na osobni razgovor s Bogom, a ne kao na dio nekog religioznog rituala. Najnovija istraživanja svoje spoznaje, da se dijete u svojim konceptima Boga i molitve previše ne razlikuje od odraslih, temelje na tome da petogodišnje dijete u dosta jednostavnom upitniku pravi razliku između Boga i vlastite majke (Barret, Richert i Driesenga, 2001.), te da osmogodišnje dijete mentalne komponente molitve smatra važnijim od fizičkog ponavljanja određenih formula (Woolley i Phelps, 2001.).

Imajući u vidu spomenuta istraživanja treba istaknuti da su sva ona poprilično parcijalna u svojim zaključcima. Kao i u svim empirijskim istraživanjima, i u ovom slučaju pokazuju se nesavršenosti svakog upitnika, odnosno metode istraživanja. Stoga bi teško bilo donijeti nekakav konačni zaključak s obzirom da su u najvećem dijelu provedenih istraživanja razvojni psiholozi Piagetove i postpiagetove orijentacije kao i "teoretičari teorije", pozornost posvetili daleko više na sadržaje dječjeg vjerovanja nego na dječje mišljenje o određenim konceptima. Istraživanja u posljednjih pedeset godina uglavnom su usmjerena na to da djeca kažu što vjeruju o Bogu, kako zamišljaju čudesa, molitvu i slično, iako neki naglašavaju da su potrebna detaljnija istraživanja ne o tome kako djeca misle nego što djeca misle (Gottlieb, 2002.).

Dok znanstvenici rade na usavršavanju upitnika i metodologije kako bi došli do spoznaja što djeca misle, mi smo se ipak usredotočili na temeljne rezultate realnog koncepta Boga i duhovnosti u različitim životnim fazama djece, od najranijih godina života pa do adolescencije.

4. Religiozna percepcija kod djece u prve dvije godine života

Pojmovi i koncepti religioznosti ne zasnivaju se na izravnim senzornim podacima, nego obuhvaćaju sve vrste percepcije i koncepata životnog iskustva. Nema sumnje da su život i religiozni pojmovi u prvim godinama djetetova života isprepleteni. Dijete doživljava svoje prvo senzorno iskustvo materijalnoga svijeta u kome u početku nema velikog razlikovanja između stvari i ljudi. Tek s vremenom dijete formira opće koncepte na temelju iskustva, te ih razumijeva uz pomoć sheme simbola, ponajprije putem predodžbi, a kasnije s razvojem govora izražava ih riječima ili verbalnim predodžbama. Cjelokupna struktura religioznog mišljenja utemeljena je na takozvanom “posrednom” iskustvu. Dijete ne poznaje neke vrste zasebne religiozne percepcije nepovezane s percepcijom svijeta i okoline oko sebe. Stoga je religioznost kod djeteta u biti proces koji polazi od mnoštva impresija i iskustva u kome se razvija koncept interpretacije aktivnosti, prirode i prepoznavanja božanskoga. Zbog kompleksnosti ovog procesa nije moguće govoriti o specifičnim prvim koracima ili fazama razumijevanja religioznosti djece u prvim godinama života.

Prema Piagetu (1926.) u prve dvije godine života djeca nisu u stanju razumjeti koncept religioznosti. U toj dobi dječji “ja” i vanjski svijet još uvijek nisu razdvojeni. Igračke i svaki objekt, uključujući i osobe, osjećaju i misle isto kao i dijete (barem tako dijete smatra). U tom razdoblju dijete nema spoznavaju o samom sebi. Neki kognitivni psiholozi poput Murphyja (1977.) prihvaćaju Piagetovo mišljenje, no naglašavaju kako prve dvije godine života stvaraju ozračje za kasniji razvoj religioznosti s obzirom da se simboli poimanja roditelja na neki način isprepleću sa simbolima religioznosti.

5. Koncept Boga i duhovnosti kod djece od treće do šeste godine života

Piaget (1964.) je ukazao na ulogu i funkciju simbola kod djece od treće do četvrte godine života. To razdoblje usvajanja simbola ipak ne uključuje jasnoću koncepata. Karakteristike intelektualnog razvoja ovoga razdoblja su egocentizam (nemogućnost razlikovanja između sebe i realnog svijeta, nemogućnost da se dijete udalji od vlastitog mišljenja i da se može uživjeti u svijet drugih) i prekauzalnost (tendencija projekcije vlastitog subjektivnog iskustva na vanjski svijet). Te dvije karakteristike dječje psihe uvjetuju religioznost koja se tek u trećoj godini počinje pojavljivati pod aspektom primitivnog osjećaja religioznosti. Stoga neki psiholozi poput Goldmana (1964.) smatraju da se u ovom životnom razdoblju radi o rudimentarnoj religioznosti magijskog tipa.

Prema Piagetovoj terminologiji, odlike takve religioznosti obuhvaćaju “artificijelizam” (svaka se realnost zamišlja povezana s nekim neposrednim uzrokom, kao, na primjer, uvjerenost djeteta da mjesec sja kako bi osvjetlio put, ili sunce zalazi da bi ono moglo ići spavati); “magičnost” (tendencija da dijete na bazi iskustva sebi pridodaje mogućnost da se postave relacije između stvari) i “finalizam” (da svaka realnost ima svoj kraj jer je ograničena egocentričnim iskustvom djeteta).

Dijete u ovoj dobi živi animističku religioznost što znači da pripisuje psihičke karakteristike ljudi neživim stvarima, nešto slično što čine primitivna plemena. Dječji koncept religioznosti Billingham (1980.) naziva "animističkom pobožnošću" koja ima dosta elemenata magične religioznosti, a temelji se na uvjerenju da se može zadobiti moć i snaga viših sila za vlastitu korist.

Od treće pa do šeste godine života, s opadanjem razine egocentrizma, koncept Boga kod djeteta prilično je iskrivljen. Pojam Boga je sveden na običan antropomorfizam koji je direktno povezan s odnosom djeteta s njegovim roditeljima i okolinom. Goldman (1964.) ističe da djeca u ovoj dobi zamišljaju Boga kao čovjeka, jakog, dobrog, onoga koji ima velike moći, sličnog tati ili nekom moćnom kralju iz bajke, ili pak kao nekog starca s bradom koji stanuje na nebu iznad oblaka. Dijete često Boga, pogotovo ako se radi o djetetu Isusu, zamišlja kao perfektno dijete kojemu on ili ona slični, s razlikom da Isus ima neograničenu moć. Ovakvim antropomorfnim predodžbama Boga najviše doprinosi kućni odgoj, ali i religiozna ikonografija. Stoga, kod djece u ranijoj dobi, koncept Boga u sebi sadržava mnoštvo koncepata poput moći autoriteta, svemoćnosti, sveprisutnosti, pravde i dobrote.

Goldman (1964.) je sažeo oblikovanje koncepta Boga u najranijem životnom razdoblju u pet točaka:

- a) U koncept Boga ne ulaze samo direktne senzorne percepcije, nego i kombinacija, elaboracija i interpretacija senzornih doživljaja i pojmova, kao što je pojam i doživljaj "mog oca", "moje kuće" ili prirode oko djeteta.
- b) Koncept Boga ovisi o prethodnom iskustvu djeteta, posebno njegovom iskustvu odnosa s vlastitim ocem, odnosno dječjeg doživljavanja uloge vlastitog oca.
- c) Koncept Boga uključuje gotovo intimnu dječju percepciju oca kao onoga koji je jak, moćan, onoga koji se brine, onoga koji zna i kazniti, onoga koji mu osigurava hranu i dom. Za dijete je Bog nešto poput vlastitog tate. Djeca često znaju reći: "Bog je veliki tata koji stanuje tamo gore u nebu".
- d) U ranom razdoblju taj koncept Boga uglavnom je na razini simbola. Bog, iako ga dijete izrazi riječju, objedinjuje sve one percepcije i misli djeteta u iskustvu ljudskih odnosa. Simbol Boga uključuje pojam, simbol i koncept ljubavi, povjerenja, odanosti. Naravno, u nekim slučajevima teškoga djetinjstva asocijacija na Boga može biti povezana i s onim što je negativno u ljudskim odnosima, poput ljutnje, razočaranja, nepredvidivosti ili pak svojevoljnog kažnjavanja.
- e) U unutarnjem procesu misli kod djeteta koncept Boga uključuje svojevrsne selektivne faktore. Na primjer, Boga se uvijek povezuje s dobrom, a nikada sa zlom, s nečim svetim prema čemu se osjeća strahopoštovanje i divljenje.

De Ross i suradnici (2004.) u svome su istraživanju došli do zaključka da koncept Boga kod djece između četvrte i šeste godine odgovara projekciji dječje narcisoidnosti i želje za moći, što su karakteristike te dobi. Pojam Boga često se identificira s likom djeteta Isusa, savršenog djeteta komu se svi dive, komu svi

služe, koji je moćniji od drugih i koji je u stanju magičnom snagom riješiti svaki događaj i situaciju.

Budući da je dijete i do svoje šeste godine još uvijek egocentrično, ono zamišlja kako je Bog samo na usluzi ljudima i zato počinje moliti s magičnom vjerom tražeći da mu se ispune prvenstveno materijalne želje. Cjelokupni djetetov svijet religioznosti liči na neku priču iz područja fantazije koja ga očarava. Prema Dickieu i suradnicima (1997.) dijete između treće i šeste godine živi u “čarobnoj ili bajkovitoj” fazi zato što je ta faza obilježena nejasnim konceptima i intenzivnom aktivnošću fantazije u kojoj priča predstavlja glavni jezični oblik izražavanja (Vergote, 1969.). Važno je napomenuti kako istraživanja pokazuju priličnu promjenu u predodžbama Boga kod djece nad kojima su provedena istraživanja do šezdesetih godina prošlog stoljeća i djece koja su rođena pred sam kraj 20. stoljeća.

Dok u istraživanjima rađenim do 1961. godine (Harms, 1944.; Grafton, 1945.; Cutton, 1957.; Godin, 1961.) vidimo kako predškolci Boga zamišljaju uz pomoć predodžbi bajki koje su im se navečer čitale, istraživanja rađena devedesetih godina prošlog stoljeća i početkom ovog (Hyde, 1990.; Kay, 1996.; De Roos, 2006.) ukazuju da djeca formiraju svoje predodžbe daleko više prema predodžbi likova iz crtanih filmova. Nema sumnje da se pojava televizije, produkcija Hollywooda, videoigre i kompjutorske igre u velikoj mjeri odražava na percepciju drugačiju od one klasične. Stoga, i koncept Boga, religioznosti i doživljaja transcendentalne stvarnosti prolazi kroz jedan proces kome se ne vidi jasan ishod.

Dijete u ovoj dobi u stvari privlače liturgijske ceremonije, a ne konceptualni dio vjere jer od njih ne razumije gotovo ništa. Najviše ga zanimaju izvanjski aspekti liturgije, a posebno folklorni elementi kulta. Također su im od interesa neki aspekti rituala, kao sklopljene ruke, pozdravi preko mise, pa zaključujemo da dječja religioznost ima karakteristike imitiranja. Dijete imitira roditelje u religioznim radnjama i to mu dođe kao neka igra koju rado ponavlja. Molitva je pod utjecajem ambijenta i uvijek joj se pristupa kao nekoj simpatičnoj igri tako da neki znanstvenici poput Kaya (1996.) govore o molitvi kao “zabavi” u ovom razdoblju života. U ovom razdoblju djeca znaju molitve napamet, te ih izgovaraju kao pjesmice (Long, Elkind, Spilka, 1967.).

6. Religioznost i predodžba Boga u razdoblju srednjeg djetinjstva

U školskom razdoblju od sedme do jedanaeste godine dijete se polako pretvara od intuitivnog bića u logičko biće. Vrlo brzo stječe mogućnost kritičkog pogleda na okolinu i počinje s lakoćom izražavati logičke prosudbe (Živković, 2001.). Tijekom ranog djetinjstva usavršava se mogućnost sinteze instinkta od zahtjeva superega pa do realnosti izvanjskoga svijeta. Ponašanje dječaka i djevojčica u ovoj dobi daleko su manje egocentrična, pa uočavamo da je dijete već na putu altruizma i darežljivosti. Djeca pronalaze prijatelje, žele biti prihvaćena i uvažena u vlastitoj

(školskoj) grupi, a također i od starijih kako bi mogla izgrađivati samopovjerenje, ojačati i afirmirati svoj ego.

Glede razvoja koncepta religioznosti i u ovom razdoblju dominira "animizam", odnosno spontano nastojanje djeteta da svoje nakane i život pripisuju izvanjskim događajima i neživim stvarima kojima je okruženo, vjerujući da su izvanjska događanja ili stvari uzročnici kazni ili zaštite. Animizam srednjeg djetinjstva manifestira se bilo u obliku osjećaja straha (ako ima neke loše primisli ili želje glede objektivne stvarnosti), bilo u obliku iščekivanja zaštite (ukoliko su mu nakane i želje pozitivne).

Psihološke karakteristike ovog dječjeg razdoblja odgovaraju psihičkom procesu projekcije vlastitog ja. Dobar dio znanstvenika, počevši od Piageta (1926.), preko Berzonskyja (1974.) do Billingham (1980.), smatra da animizam koji sadrži strah od kazne proizlazi iz dječjeg shvaćanja "imanentne (unutarnje) pravednosti" prema kojoj svaki događaj koji nije imao u sebi moralno dobru namjeru za posljedicu ima neku kaznu. Pokušaj tumačenja događaja po principu imanentne pravednosti, odnosno direktne i neodgodive kazne za nešto počinjeno, izrazito je prisutan kod djece između šeste i sedme godine, ali se progresivno smanjuje s povećanjem životne dobi. U isto vrijeme, druga karakteristika animizma – osjećaj pronalaženja zaštite, od sedme godine života sve se više povećava, sve do razdoblja adolescencije, kada opet značajno opada. Uzroci ovakvih varijacija leže u psihološkom sazrijevanju kao i u socijalnom razvoju u krugu školskog ambijenta.

Što se tiče magične dimenzije religioznosti, u ovom životnom razdoblju ona je još prisutna.

Glede antropomorfizma, djeca u ovom razdoblju prelaze od afektivnog antropomorfizma (Billingham, 1980.) na imaginativni antropomorfizam, što znači da je zamišljanje Božjeg lika još uvijek zasnovano na ljudskim karakteristikama i ljudskom ponašanju, ali s godinama dolazi do spoznaje da je Bog ipak nekako "drugačiji" i da ima moć koja nadmašuje ljudske moći.

I u ovom razdoblju dijete se susreće s poteškoćama u kome mu je predodžba Boga više opisnog negoli spekulativnog karaktera. Međutim, s godinama, od devete pa nadalje, počinje shvaćati različitost svojih usporedbi s roditeljima i okolinom u odnosu na Boga, te se polako javlja univerzalnija spoznaja Boga. S razvojem sposobnosti refleksije i apstraktnog razmišljanja dijete će transformirati svoju spoznaju Boga od antropomorfnog pojma u jedan viši oblik duhovnog pojma.

Pitts (1977.) i Fowler (1981.) razlikuju tri vrste antropomorfizma kod djece različitih uzrasta. Primarni antropomorfizam od treće do sedme godine okarakteriziran je nezgrapnim pojmom Boga s bradom u svome dvoru. Drugi tip antropomorfizma je takozvani "ublaženi", a susreće se kod djece od osme do desete godine, gdje se Boga zamišlja nešto rafiniranije, još uvijek s bradom, ali ovaj put dugom, na prijestolju, na nebu iznad oblaka okružen mnoštvom anđela. Treći tip antropomor-

fizma duhovnog je karaktera, a pojavljuje se kod djece od desete do jedanaeste i eventualno dvanaeste godine, kada se Boga počinje shvaćati na transcendentalni način. Boga se već doživljava kao nevidljivog i prisutnog na svakom mjestu. Već u predadolescentskom razdoblju dijete jasno uočava razlike između Boga i ljudi, a takvo shvaćanje još se naziva moralnim antropomorfizmom (Boyer i Rample, 2001.). Isti je autor, koristeći slobodne asocijacije dječjih odgovora, došao do zaključka da djeca između osme i desete godine Bogu uvijek daju attribute, a tek u jedanaestoj i dvanaestoj godini o Bogu govore kao o osobi, što je u biti prijelaz s koncepta Boga kao ljudskog bića na Boga kao duha.

Ovo nas upućuje, što je i empirijski potvrđeno (Goldman, 1964.) da evolucija religioznog shvaćanja ide u korak s psihološkim razvojem. Od fizičkog antropomorfizma u šestoj ili sedmoj godini dolazi se nakon desete godine života, nakon mogućnosti konkretnih operacija, u razdoblje formalnih, apstraktnih operacija, na antropomorfizam intelektualno-duhovnog karaktera.

Gledajući na razvoj religioznosti kroz prizmu Freudovih psihoseksualnih faza može se reći da slika o Bogu kod djeteta uvijek ima primjese slike o roditeljima, s time što je kod djeteta dimenzija ljubavi prema Bogu još uvijek nedorečena zbog afektivnosti prema roditeljima. Prema istraživanjima “dubinskih psihologa” (Loewenthal, 2000.), tek kada dijete izađe iz faze Edipova kompleksa, pojam Boga se počinje povezivati s ljubavlju i emocijama. Prije toga, pojam Boga u sebi sadrži doze sumnje i straha jer se predodžba o magičnom dobrom Bogu – ocu, isprepleće s predodžbom Boga – suca, i onoga koji kažnjava.

Paloutzian i Kirkpatrick (1995.) ističu da tijekom srednjeg djetinjstva djeca u biti imaju iskustvo autoritativne religioznosti jer ta religioznost u velikoj mjeri ovisi o autoritetu odraslih. Dakle, koncept djeteta o religioznosti temelji se na modelima i konceptima odraslih i to ne samo onih iz najbližeg obiteljskog kruga. Izvanobiteljsko okruženje ozbiljno utječe na dijete, posebno kultura u kojoj živi kao i religiozno okruženje koji uključuje bilo kontakte s crkvenim autoritetima ili kontakte s religijom putem školskog predmeta.

Zanimljivo je napomenuti kako kod istraživanja u posljednjih desetak godina, pogotovo u protestantskim dijelovima Europe, suvremena djeca sve više imaju tendenciju ocrtavati Boga kao žensko (Riegel i Ziebertz, 2001.). Došavši do istih zaključaka, Parsons (2002.) percepciju Boga kod djece pripisuje promjeni društvene uloge žene i porastu broja samohranih majki. Štoviše, u svojim crtežima dječaci sve više prikazuju Boga kao *Supermana* ili u obliku likova iz crtanih filmova (Hyde, 1990.).

Dok u ranom djetinjstvu dijete poistovjećuje religiju sa svojom obitelji, u srednjem djetinjstvu dijete započinje otkrivati daleko širu i brojniju religioznu instituciju – Crkvu. Uključivanje u religioznu instituciju ubacuje dijete u kulturalni model odraslih i stimulira njegov religiozni rast. Tijekom srednjeg djetinjstva, prema Goldmanu (1964.), dijete još uvijek nije u stanju u potpunosti razumjeti religiozne

obrede u cjelokupnoj svojoj simbolici. Prema tome, obredi za dijete imaju cilj služiti sebi samima, a ne kao sredstvo za susret s drugima.

I dok je u ranom djetinjstvu molitva imala oblik imitacije i bila egocentrična i magična, u ovom razdoblju molitva postaje spontanija i osobnija, te više nije usredotočena na ispunjenje vlastitih želja, nego poprima elemente altruizma i duhovnosti.

Tendencija imitiranja odraslih u religioznom nastupu iščezava negdje oko dvanaeste godine života, kada je na pomolu pubertet i psihološka potreba vrednovanja vlastitog iskustva.

Još uvijek se zadržava koncept Boga kao onoga koji kažnjava, ali s obzirom na razvoj kognitivnih sposobnosti i ulaskom u višu fazu moralnog zaključivanja, predadolescent počinje hod k većoj moralnoj i etičkoj odgovornosti.

U ovom razdoblju uz spoznaju Crkve dijete polako uočava i osobe crkvene institucije, te ih nastoji identificirati sa svojim roditeljima kao što je nekada činilo s učiteljima. Prema istom principu identifikacije crkvene osobe polako postaju baza za stvaranje predodžbe o Bogu. U ovom razdoblju predadolescent ulazi u određenu podsvjesnu konfuziju glede pitanja uloge i značenja vlastitog oca, duhovnog oca i Boga Oca. Slična konfuzija prisutna je i glede uloge majke, časne sestre i Blažene Djevice Marije.

7. Religioznost i koncept Boga u razdoblju adolescencije

Adolescentsko razdoblje okarakterizirano je osobnim konfliktima adolescenta sa samim sobom i sa svijetom oko sebe. Radi se o krizama povezanim s traženjem vlastite osobnosti popraćenima odbacivanjem tradicionalnih shema (Lacković-Grigin, 2006.). Adolescent ima potrebu ponovno rekonstruirati vlastitu prošlost i preispitati sve ono u što je do tada pasivno vjerovao. Stavlja se na put procesa individualizacije koji ga treba dovesti do konačne jasne razlike između njega samoga i drugih. Adolescent traži jasan psihološki koncept identiteta, drugim riječima, psihološku autonomiju (Živković, 2001.). Do navedenoga cilja dolazi tako što dovodi u pitanje usvojene modele i vrijednosti, te stil života koji su u njega usadili roditelji, kao i socijalni i kulturni ambijent u kojem živi. Želja mu je postati neovisan o autoritetima i izbjeći zaštitničko ponašanje bližnjih, no u isto vrijeme ima veliku potrebu (koju, naravno, sebi ne može priznati) za nekim tko će ga voditi, odnosno za autoritetom (Schaffer, 2004.).

Šire kognitivne sposobnosti, intenzivnije emocije, opsežnije iskustvo društvene okoline usredotočeno više na druge nego na obitelj iz koje potječe, uvjetuju kod adolescenta svojevrсни razvoj koncepta religioznosti.

Početak razdoblja adolescencije još uvijek sa sobom nosi religioznost koja je ritualna s primjesama antropomorfizma, magijskih elemenata i elemenata animizma (Goldman, 1964.).

Molitveni život adolescenta okarakteriziran je u ranim godinama adolescencije kao intenzivniji, ali i dalje sadrži magijske elemente. Molitva je i dalje sredstvo kojim se očekuje ispunjenje želja, vrlo često materijalnih. Glavna karakteristika molitve ovog životnog razdoblja je mehaničko ponavljanje formula sa snažnom motivacijom za ispunjenjem traženoga.

Na početku adolescencije koncept Boga više ili manje odgovara predodžbi stečenoj u dosadašnjem kulturnom i religioznom ambijentu, te je uglavnom površan i pomalo stereotipan. Međutim, s obzirom da je adolescent sklon osami koja potiče želju afektivnog angažmana, u njemu se pojavljuje želja za prijateljskim odnosom s Bogom, pogotovo zato što u svojim unutarnjim monolozima ima potrebu za bićem kojem će se povjeriti. Naravno da su koncepti povezivanja Boga s ocem, Boga s bratom i dalje dosta prisutni u afektivnim potrebama. U ovoj fazi životnog razdoblja moguće je da Bog podsvjesno postane zamjena za roditelje. Česti su slučajevi adolescentnog pseudomisticizma, jake mistične želje za Bogom, no taj se vid pseudomisticizma uglavnom gubi pred kraj adolescencije. Jedna struja psihologa (De Ross, 2006.) razlikuje odnos prema Bogu s obzirom na spol adolescenta. Kod muških, čini se, prevladava slika Boga oca koja asocira na Boga suca i zakonodavca, dok kod adolescenata ženskog spola Bog više podsjeća na biće koje nudi povjerenje, koje je najbolji i najpouzdaniji prijatelj, izvor sigurnosti. Dakle, za muške adolescente Bog je više "Bog pravde" dok je za ženske više "Bog ljubavi".

Od četrnaeste pa do sedamnaeste godine koncept Boga postaje "interioriziran". Boga se interiorizira kako na kognitivnoj tako i na emotivnoj razini (Deconchy, 1966.). Ideja Boga polako se pretiče od koncepta "nečega" prema konceptu "nekoga".

Babin (1966.) odnos adolescenta s Bogom promatra kroz tri aspekta: spontanu tendenciju otkrivanja Boga kroz "egoformizam" (nastojanje da se Boga shvati na temelju vlastitih psiholoških tendencija u svjetlu narcisoidnih želja i vlastitih emocionalnih zahtjeva), te kroz etičnost u smislu preuveličavanja etičkih vrijednosti kad su u pitanju religiozne stvari.

Tijekom adolescencije polako se gube elementi animizma, magije, te se postupno razvija osjećaj za transcendentalno. Pojam Boga produhovljuje se i oslobađa animističkih i antropomorfističkih komponenti. Materijalni antropomorfizam polako se pretiče u moralni antropomorfizam, što je zapravo nastojanje adolescenta da Bogu pripisuje moralne i etičke kvalitete proizvedene od vlastitog "ja", što je posljedica interiorizacije društvenih moralnih principa. Budući da je Bog već interioriziran, doživljava ga se bliskim, konkretnim, osobnim i živim. No budući da se taj odnos s Bogom proživljava u intenzivno afektivnim okolnostima, taj odnos ima karakteristiku ambivalentnosti. Stoga prisutnost Boga može biti prihvaćena ili odbačena, ovisno o tome shvaća li adolescent Boga kao podršku ili kao smetnju pri afirmaciji vlastitog "ja".

U pitanju moralnog razvoja adolescent pokušava biti nezavisan od zabrana i moralnih načela roditelja i društva, kako bi došao do vlastite racionalne moralne savjesti.

Fowler, Nipkow i Schweitzer (1991.) naglašavaju “adolescentski moralizam” okarakteriziran sklonošću za rigoroznim moralnim načelima koga adolescent primjenjuje na svoje vlastito idealizirano “ja”. Takav rigorozni stav posljedica je unutarnjeg stava adolescenta prema Bogu kojeg još uvijek doživljava sa strahom jer je za njega Bog u isto vrijeme izvor ljubavi i onaj koji pravedno kažnjava.

U prvim godinama adolescencije religioznost je dosta ekvilibrirana i značajna dimenzija, no u drugoj polovini adolescentskog razdoblja religioznost postaje problematična. S obzirom na potrebu adolescenta za kritičkim postavljanjem prema svim doktrinama koje su mu nametnute, želje za neovisnošću kao i težnje za preispitivanjem svih vrijednosti koje je prihvaćao kao apsolutne, adolescent ima potrebu subjektiviziranja religioznosti kako bi došao do osobne i individualne religioznosti. U ovom razdoblju dolazi do prijelaza od pasivne na osobnu religioznost, drugim riječima od religioznosti nametnute kulturom, tradicijom i obiteljskim ambijentom na religioznost po osobnom izboru i uspostavi vlastitog odnosa s transcendentalnim.

Već je Allport (1950.) govorio o “religioznoj krizi” između četrnaeste i šesnaeste godine života koja ima tri elementa: religioznu sumnju, odbacivanje Boga i napuštanje vjere. Navedena tipologija općenito je prihvaćena od Fowlera i sljedbenika njegova pristupa.

Allportova tipologija sumnje uključuje nekoliko vidova. Prvi vid je “intelektualna sumnja”, u kojem adolescent postavlja pitanje vjerskih istina i dogme. Potom postoji “konfliktna sumnja”, koja proizlazi iz konflikta što ga adolescent ima u sebi s obzirom na ponašanje koje izaziva osjećaj krivnje. Zatim, “evolutivna sumnja” što je posljedica nadilaženja prethodne religiozne dimenzije, a da se još nije izgradila interijorna religiozna dimenzija. Slijedi “frustrirajuća sumnja” do koje dolazi kada adolescent shvati da religiozne institucije ne zadovoljavaju potrebe njegovog “ega”, te na kraju dolazi “sumnja znanstvenog karaktera”, koja je potaknuta traženjem racionalnosti i logičnosti u vjeri.

Progresivno opadanje interesa za religioznost često se događa kad adolescent počne uvidati nesklad između religiozne prakse i onoga što vjernici ili vjerski službenici govore. Taj proces je posljedica prethodnih godina i vjerske prakse adolescenta koji imaju sklonost odbaciti, a još uvijek nisu u stanju doprijeti do potpunog značenja vjerske simbolike i rituala, kao i duhovnog značenja molitve. Kod adolescenata koji nisu previše ponosni na svoje djetinjstvo i koji nemaju baš najbolje iskustvo s roditeljima može doći do odbacivanja Boga i religije kao simbola autoriteta i “vjere roditelja”.

Susret s erotskim izazovima u ovim adolescentskim godinama može izazvati osjećaj grijeha što doprinosi svojevrsnom pogledu na Boga kao strogog suca. Ovo može dovesti do reakcije adolescenta protiv emotivne napetosti uzrokovane osjećajem grijeha i krivnje ili pak razvojem klasnih i moralizirajućih stavova.

Kontrast između vjerskog morala i seksualnosti povezane s osjećajem grijeha kod adolescenta često stvara ideju da religija predstavlja represivni faktor za njegove afektivne i fiziološke potrebe i sklonosti.

Sociokulturalni ambijent također može negativno utjecati na susret s religioznošću, posebno prijatelji s kojima se adolescent druži. Ako se nalazi u grupi koja je senzitivnija za religiozne sfere, bit će zainteresiran, a ako je u grupi koja odbacuje religiozne koncepte, lako će potpasti pod utjecaj te grupe.

Glavna karakteristika adolescentske religioznosti je mnoštvo mogućnosti religioznog sazrijevanja. Sazrijevanje se može odvijati na polagan i brz način, na problematičan ili dramatičan način.

Rezultat emocionalnih kriza, krize identiteta i svih drugih kriza može se pokazati tako da adolescent dođe do integriranog i osobnog religioznog stava ili pak do pasivnog i konformističkog prihvatanja tradicionalne vjere. Može doći i do nezainteresiranosti, udaljavanje od vjere, agnosticizma ili pak ateizma.

8. Zaključak

U ovom kratkom pregledu slijedili smo istraživanja pionira psihologije religioznosti kognitivnog pravca. Sva su ova istraživanja dala svoj značajan doprinos usprkos manjkavosti i nedorečenosti. Značajno je napomenuti da su u Engleskoj svi vjeronaučni udžbenici rađeni prema shemama i rezultatima Goldmanovih istraživanja. Kao što smo mogli i uočiti, suvremeni znanstvenici imaju dosta primjedbi na metodologiju i instrumentarij koji su koristili kognitivisti. Također je jasno da je u središtu spomenutih istraživanja bilo prenaplašeno načelo kognitivnih faza razvoja i da su ova istraživanja zasigurno ostavila po strani druge mogućnosti za razumijevanje kompleksnosti i jedinstvenosti pojedinačnog razvoja religioznosti. Ne začuđuje da nove generacije znanstvenika poput Boyera i Walkera (2000.) ističu kako su solidna empirijska istraživanja o razvoju religioznog koncepta još uvijek rijetka i da je tema religioznog mišljenja poprilično zapostavljena. Problem je dosadašnjeg istraživanja u tome da znanstvenici uspoređuju dječje mišljenje i dječje koncepte po shemama i konceptima teoloških doktrina odraslih.

Cilj ovog rada bio je potaknuti i naše psihologe na slična istraživanja, a katehete da iskustva i metodologije dosadašnjih istraživanja koriste u školskoj nastavi uvažavajući prije svega kognitivne sposobnosti djece.

Literatura

1. Allport, G. W. (1950). *The Individual and His Religion: A Psychological Interpretation*. New York: MacMillan.
2. Babin, P. (1966). *L'adolescente davanti a Dio*. Roma: Paoline.
3. Barrett, J. L. (2001). *Do Children Experience God as Adults Do? Religion in Mind. Cognitive Perspectives on Religious Belief, Ritual and Experience*. New York: Cambridge University Press.

4. Barrett, J. L.; Richert, R. A.; Driesenga, A. (2001). God's Beliefs Versus Mother's; The Development of Nonhuman Agent Concepts. *Child Development*, 72 (1):50–65.
5. Batson, C.; Schoenrade, P.; Ventis, W. (1993). *Religion and He Individual: A Social-Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.
6. Berzonsky, M. (1974). Reflectivity, Internality and Animistic Thinking. *Child Development*, 45:785–789.
7. Billingham, R. (1980). Animistic Thinking Between Parents and Children. *Journal of Psychology*, 105:35–60.
8. Boyer, P.; Ramble, C. (2001). Cognitive Templates for Religious Concepts: Cross-Cultural Evidence for Recall of Counter-Intuitive Representations. *Cognitive Science*, 25:535–564.
9. Boyer, P.; Walker, S. (2000). Intuitive Ontology and Cultural Input in the Acquisition of Religious Concepts. In: Rosengren, K. S.; Johnson, C. N.; Harris, P. L. (Eds.). *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children*. Cambridge University Press: 13–156.
10. Catton, W. (1957). What Kind of People Does a Religious Cult Attract? *American Sociological Review*, 22:561–566.
11. Ćorić, Š. (1997). *Psibologija religioznosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
12. Deconchy, J. (1966). *Dall' esperienza all'attitudine religiosa*. Roma: Paoline.
13. De Ross, S.; Iedema, J.; Miedema, S. (2001). Young Children's Descriptions of God: Influences of Parents' and Teachers' God Concepts and Religious Denomination of Schools. *Journal of Beliefs and Values*, 22:19–30.
14. De Ross, S.; Iedema, J.; Miedema, S. (2004). Influence of Maternal Denomination, God concepts, and childrearing practices on young children's God concepts. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 43:519–535.
15. De Ross, S. (2006). Young Children's God Concepts: Influences of Attachment and Religious Socialization in Family and School Context. *Religious Education*, 101:84–103.
16. Dickie, J.; Eschleman, A.; Merasco, D.; Wander Wilt, M. (1997). Parent-Child Relationships and Children's Images of God. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36:25–43.
17. Donaldson, M. (1978). *Children's Minds*. London: Fontana.
18. Elkind, D. (1961). The Child's Conception of His Religious Domination: The Catholic Child. *Journal of Genetic Psychology*, 99:649–659.
19. Elkind, D. (1971). The Origins of Religion in the Child. *Review of Religious Research*, 12:35–42.
20. Fowler, J. W. (1974). Toward a Developmental Perspective on Faith. *Religious Education*, 69:207–219.
21. Fowler, J. W.; Nipkow, K. E.; Schweitzer, F. (Eds.) (1991). *Stages of Faith and Religious Development*. London: SCM Press Ltd.
22. Godin, A. (1961). *Le morte della catechesi nelle varie tappe dello sviluppo*. Atti del secondo Convegno Amici di Catechesi. Torino: Elle Di Ci.
23. Goldman, R. (1964). *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. London: Routledge and Kegan Paul.
24. Gopnik, A.; Wellman, H. M. (1994). *The Theory Theory. Mapping the Mind: Domain Specificity in Cognition and Culture*. Cambridge; New York: University Press.
25. Gopnik, A.; Meltzoff, A.; Kuhl P. (1999). *The Scientist in the Crib: Minds, Brains and How Children Learn*. New York: William Morrow.
26. Gorsuch, R. (1988). Psychology of Religion. *Annual Review of Psychology*, 39:201–221.
27. Gottlieb, E. (2002). *Religious Thinking in Childhood and Adolescence: Argumentation and the Justification of Religious Belief*. Unpublished doctoral dissertation. The Hebrew University of Jerusalem.

28. Grafton, T. (1945). Religious origins and sociological theory. *American Sociological Review*, 10:726–738.
29. Harms, E. (1944). The Development of Religious Experiences in Children. *American Journal of Sociology*, 50:112–122.
30. Hyde, K. E. (1990). *Religion in childhood and adolescence*. AL: Birmingham: Religious Education Press.
31. Kay, W.; Ray L. (2004). Concepts of God: The Silence of Gender and Age. *Journal of Empirical Theology*: 238–251.
32. Kohlberg, L. (1969). *Stages in the Development of Moral Thought and Action*. London: Rinehart and Winston.
33. Lacković-Grgin, K. (2005). *Psihologija adolescencije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
34. Loewenthal, K. M. (2002). *The Psychology of Religion*. Oxford: Oneworld.
35. Long, D.; Elkind, D.; Spilka, B. (1967). The Child's Conception of prayer. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 6:101–109.
36. Murphy, R. (1977). Does Children's Understanding of Parables Develop in Stages? *Learning for living*, 16:168–172.
37. Oser, F. (1980). Stages of Religious Judgment. In: Brusselman, C. (Ed.). *Toward Moral and Religious Maturity*, Morristown: Silver Burdett Company.
38. Oser, F.; Gmünder, P. (1991). *Religious Judgement: A Developmental Perspective*. Birmingham: Religious Education Press.
39. Paloutzian, R.; Kirkpatrick A. (1995). The Scope of Religious Influences and Personal and Social Well-Being. *Journal of Social Issues*, 51:1–11.
40. Parsons, T. (2002). *One for my Baby*. London: Harper Collins.
41. Piaget, J. (1966). *La rappresentazione del mondo nel fanciullo*. Torino: Boringhieri.
42. Phillips, D.; Kelly M. (1975). Hierarchical Theories of Development in Education and Psychology. *Harvard Educational Review*, 45:351–375.
43. Pitts, V. P. (1977). Drawing Pictures of God. *Learning for Living*, 16 (3):123–129.
44. Ratcliff, D. (2004). *Children's Spirituality: Christian Perspectives, Research, and Applications*. Eugene: Cascade Books.
45. Riegel, U.; Ziebertz H. (2001). Images of God in a Gender Perspective. In: Ziebertz, H. G. (Ed.). *Imagining God: Empirical Explorations from an International Perspective*. Hamburg: Lit Verlag.
46. Schaffer, R. (2005). *Psicologia dello sviluppo*. Milano: Raffaello Cortina Editore.
47. Tamminen, K. (1976). Research concerning the development of religious thinking in Finnish students. *Character Potential*, 7:206–219.
48. Vergote, A.; Tamayo A.; Pasquali, L.; Bonami M.; Pattijin R.; Custers, A. (1969). Parental Images and Concept of God. *Juornal of the Scientific Study of Religion*, 8:79–87.
49. Živković, I. (2001). *Razvojna psihologija*. Zagreb: Skripta za potrebe studenata Katehetike pri Katehetskom insitutu KBF-a.
50. Woolley, J. D.; Phelps, K. E. (2001). The Development of Children's Beliefs about Prayer. *Journal of Culture and Cognition* 1(2):139–166.

Ilija Živković

Catholic Faculty of Theology in Zagreb

e-mail: frailija@gmail.com

Children and adolescents' understanding of God and religiosity in the studies of Piaget's, Kohlberg's and post-Piagetian theory of cognitive development

Abstract

This paper is a brief analysis of a segment of mostly Anglo-Saxon literature from the last fifty years which is dedicated to the children and adolescents' concept of God and religiosity. The analysis starts with the conceptual approaches of the Piagetian and the post-Piagetian model of cognitive development and the Kohlberg model of moral development, presented through the works of Fowler and Goldman, the pioneers of this line of research, and their followers.

The paper tries to summarise briefly the results of the research which looks at how children up to the age of three perceive religion and its terms; what God, spirituality and religiosity mean to the age group three to six, later in their mid-childhood and in the period of adolescence. The results show that the understanding of religious concepts corresponds to the psychological development of a child. The paper follows the developing perception of God and religiosity starting with the animistic and the anthropomorphous to the feeling and understanding of the transcendental.

Key words: perception of God, religiosity, animistic religiosity, anthropomorphous religiosity, cognitive development, Piaget, Kohlberg.

Received in November 2007

Accepted in December 2007